

A politikus is ember

Vonyó József: Gömbös Gyula.

Napvilág Kiadó, Budapest, 2014. 290 oldal.

Ahogy a két nevet leírom, azon gondolkodom, vajon mi vezeti a történeoszt arra, hogy a magyar történelem egyik megosztó személyiségéről könyvet írjon, ideje jó részét egy olyan történelmi személyiség motivációinak felkutatására és megértésére szánja, akinek nézeteiről és történelmi szerepéről mindmáig élénk vita folyik. A történeosztól a közvélemény ugyanis általában azt várja, hogy mondja meg kétséget kizáróan: kire kell felnézni, illetve kinek a műveit kell számúzni a könyvespolcra, ki számít autoritásnak és kinek a szobrát kell eltávolítani, koszorús ünnepeken kinek a sírjához kell koszorút vinni és kinek a nevét kell az utcanévtáblákon átírni. Az így absztrahált történelmi figurák valójában mintát jelentenek a közösség számára, akár azonosul velük, akár elhatárolódik tőlük, hiszen az identitás konstrukciójának ez is az egyik lehetséges útja. Jogos kérdés azonban: mi a biográfia célja, példák és ellenpéldák állítása, vagy egy valaha élt ember jobb megértése. Jelen írás célja, hogy a Gömbös-életrajz bemutatása kapcsán e problémákra a pszichológiai történelemkutatás szempontjából is reflektáljon.

Vonyó József, a magyar jobboldali radikálisok történetének szakavatott kutatója, a két világháború közötti időszak harmadik legbefolyásosabb magyar politikusról írt újra, ám ezúttal különleges életrajzot. A kötet újdonságát jelenti, hogy nemcsak ismertetni kívánja Gömbös gondolatait és tetteit, hanem mindezekelőtt megérteni magát az embert. „Megérteni azt, hogy miért az adott szavakat mondta ki, miért az általa elkövetett cselekedeteket választotta az adott helyzetben; mi motiválta abban, hogy mindenáron hatalmi pozícióba kerüljön” (11). Egy emberi élet bemutatása a maga teljességében lehetetlen – erről szóljon a következőkben egy rövid exkurzus –, egy történelmi biográfia alanyát ezért csak jól lehatárolt kérdések mentén tudjuk valamelyest rekonstruálni.

EXKURZUS: A BIOGRÁFIAÍRÁS LEHETETLENSÉGÉRŐL ÉS LEHETŐSÉGEIRŐL

Vajon megérthetünk-e valakit, aki Schlegel szavaival „önmagát csak félig érti”?¹ Mivel az emberek nagy része ritkán tesz nyilatkozatot személyisége legfontosabb összetevőiről, hiszen ezek gyakorta önmaga előtt is rejtve maradnak, ezért nem ritka, hogy az individuum magjára vonatkozó értékelés a biográfia írójára

¹ Idézi Lackó Mihály 2001: *Széchenyi elájul. Pszichotörténelmi tanulmányok*. Budapest, 12.

marad.² Az attitűdkutatások eredményeként ma már tudjuk, hogy egy személyiség döntései és cselekedetei háromdimenziós térben értelmezhetők. Az egyik szférát azok az információk jelentik, amelyek az egyén rendelkezésére állnak. Ezek azonban szorosan kapcsolódnak egy érzelmi mezőhöz, amelyek tetteink motivációjában ugyanolyan súllyal esnek latba. A harmadik komponenst a cselekvések jelentik és azt is tudjuk, hogy ezek nem feltétlenül állnak összhangban azzal, amit mondunk. Egy ember cselekedeteit nem lehet tehát kizárólag abból levezetni, amit mond vagy gondol. A történész feladata már csak ezért is roppant nehéz, hiszen általában írásos forrásokkal dolgozik, amelyek életrajz készítése esetén – ha szerencséje van – a biográfia alanyától származnak vagy abból a környezetből, ahol élt és tevékenykedett. Vagyis a történésznek olykor a lehetetlenre kell vállalkoznia, olyan kérdésekre is magyarázatot kell(ene) találnia, amelyekre talán maga az alany sem tudta a választ.

A klasszikus életrajzírás abból indult ki, hogy a történeti figurák döntéseiket a ráció jegyében hozták és az életrajz írójának koherens személyiségképet kell feltételeznie. Vonyó kötete reflektál erre a problémára és olyan Gömbös-képet tár elénk, amelyben nyilvánvalóvá válik, hogy Gömbös Gyula ideológiai rendszerében a koherencia valójában nem az elemek logikai összefüggéseiből áll össze, hanem az érzelmek és a célok fényében. A modern biográfiaírás természetesen nem tud és nem is akar megelégedni a ki mikor mit tett leírásával, sokkal fontosabb lett az a kérdés, hogy mi motiválta az alanyt, és milyen hatásokra hozta meg döntéseit. Egy emberről képet festeni, őt meg- vagy újraalkotni, így is fáradságos és nehéz feladat. Vajon képes-e a történész a psziché sűrű, elágazásokkal teli erdejét feltérképezni, egy emberről úgy portrét alkotni, hogy az önmaga legyen és ne az íróról szóljon, aki őt megalkotja. Cseh Tamás József Attiláról írt dalrészlete jól példázza ezt a csapdát: „Egy mindenhol taníthatónak kiosztva most már mindene, és nem tudja megkérdezni, hogy önnönmaga lehet-e.”

A pszichobiográfia egy lehetséges út, egy kísérlet arra, hogy az író reflektáljon saját és alanyának gondolataira és érzéseire. Ez esetben azonban elsősorban a személyiség áll a vizsgálat fókuszában. A források anyaga a pszichobiográfus számára is nagyrészt írott, illetve narratív jellegű, ám a szövegek mélyén a szerző más információk után kutat. Mint kvalitatív módszer, jól hasznosítható a kreativitás, az alkotó folyamatok megértésében;³ az ember identitásérésének, belső és külső konfliktusainak feltárásában; a traumák működési folyamatainak megértésében. Választ adhat arra is, hogy az egyén életében milyen modellértékű, ún. prototipikus szcénák jelennek meg, és ezek miként alakíthatták az életét. A pszichobiográfus – Bálint Ágnes szerint – nem az objektív igazságot keresi, hanem az egyén szubjektív igazságát engedi érvényre jutni. A cél ennek a szubjektív valóságnak a megértése;⁴ vagyis segít abban, hogy egy embert és

² Lackó 2001: 12.

³ Vö. Kóváry Zoltán 2011: A pszichobiográfia mint módszer. Az élettörténet-elemzés reneszánsza: új perspektívák a személyiség- és kreativitáskutatásban. *Alkalmazott Pszichológia* (13.) 4. 65.

⁴ Bálint Ágnes 2014: *Pszichobiográfia és irodalom*. Pécs, 28.

alkotását/munkásságát jobban megértsük. Itt azonban fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy egy pszichobiográfiának soha nem célja az egyén pszichopatólogijának rekonstrukciója, mert az már az ún. patográfia műfajába tartozik.⁵ A történészek közül Kövér György foglalkozik legújabb módszertani munkájában egy rövid fejezet erejéig a pszichobiográfiákkal, ám hozzá kell tennem, hogy a könyvbeli példák inkább a patográfákhoz sorolhatók, hiszen a fenti kritériumoknak nem felelnek meg. A legismertebb patográfák egyébként Adolf Hitler-ről íródtak, és nem mindig mögöttes cél nélkül.⁶

BIOGRÁFIA A GYAKORLATBAN

Noha a Gömbösről készült életrajz nem tekinthető pszichobiográfiának, Vonyó József mégis kísérletet tesz arra, hogy a motiváció kérdését megválaszolja. Mind ezt kronologikus formában teszi, ami lehet előnye és hátránya is egy biográfiának. Hátránya, mert az emberi életet tematikus szálak szövik át és ezek megértése, természetükből fakadóan, inkább egy folyton növekvő sugarú kör sémáját követik. Előnye viszont, hogy az idő előrehaladtával megragadhatóvá válnak az egyén életének kontinuitásai és diszkontinuitásai. Ezek egy része a külső szemlélő számára is látható, ám egy ember önmagáról alkotott képét, identitását számos vélt vagy valós kihívás éri, így élete során többször újra kell azt építenie, új stratégiákra van szüksége, amelyek aztán vagy beválnak, vagy nem. Az Én folyamatosságának problémája tehát különös jelentőséggel bír, és erre az életrajzíróknak is figyelnie kell. A történész-biográfus számára azonban legalább olyan fontos annak bemutatása is, hogy az életrajz alanya hogyan illeszkedett bele a korszak kontinuitásaiba vagy tért el azoktól.

A Gömbös-életrajz kronológiai fonala mentén nagyon fontos szál rajzolódik ki: Gömbös hatalomhoz való viszonyának kontinuitása. A kötet címe így kissé megtévesztő, hiszen mint a szerző a bevezetőben is írja, a könyv Gömbös életéből valójában a hatalomhoz való viszonyára fókuszál, és nem vállalkozik a személyiség teljes feltárására. (Ennek okát – a könyvbemutatón szerzett értesülések szerint – az életrajzi sorozat korlátozott terjedelmi lehetőségeiben kell keresnünk.) A szerző arra keresi a választ, mi motiválta Gömböst abban, hogy mindenáron hatalmi pozícióba kerüljön, miért épp ő került oda, és hogyan gazdálkodott ezzel a hatalommal. A személyiségrajzban töretlen linearitásként követhető a katonán, ahogy az egykor renitens tolnai fiúcska hirtelen magára talál a hadapródiskolában, majd a katonai iskolák után túléli (a sokakat kijózanító) I. világháborút, ám militarista gondolkodását soha semmilyen esemény nem törli meg. A politikusi pálya valójában csak szerep marad számára, amelyben továbbra is katonaként érez, lát, gondolkodik és cselekszik. Ezt úgy gondolom jó, ha látja

⁵ Vö. Kövér György 2014: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest, 20; Bálint 2014: 23.

⁶ Erről bővebben: Kiss Zsuzsanna 2011: A gonosz nyomában – a náciizmus lélektani magyarázatai. *BUKSZ* (23.) 1. 37–47.

és érti az utókor. Ugyanakkor jó lett volna ebben az írásban is bemutatni, hogy Gömbös gondolatvilágának gyökerei valójában a 19. század utolsó évtizedeire nyúlnak vissza,⁷ és még ma sem tűntek el, vagyis ő maga is egy kontinuitás része a magyar történelemben. Ezt megérteni és megértetni egy népszerűsítő biográfia nagy lehetősége. A laikus fejében élő „egyszer volt, hol nem volt és többé nem is lehet” illúziója ugyanis egyrészt a jelen reflektálatlanságának jele, másrészt az „embermentesített”, múltra és jelenre hasított történelemoktatás következménye.

Lényeges mindez azért is, mert a könyv (szerzője szándéka szerint is) a népszerűsítő biográfia műfajába tartozik, vagyis a szakma képviselői mellett a téma iránt érdeklődő olvasók is forgathatják. Gömbös személye és történelmi szerepe ma – úgy tűnik – több embert izgat, mint a rendszerváltás évtizedeit megelőzően. Ezt a „tudásszomjat” pedig ki kell elégíteni, hiszen a történelmi szakirodalom mellett és ellenében is egyre nagyobb problémát jelent a lábjegyzetek nélküli árnyékirodalom. Vonyó egyszerre (legalább) két olvasói réteget céloz meg, de nem biztos, hogy ezzel célt is ér. A történész szemszögéből kritika érheti azért, mert a témát nem elég differenciáltan kezeli, ugyanakkor a téma iránt érdeklődő, de Gömbös ideológiájában esetleg „új” identitást keresők számára bizonyosan nem elég helyretenni az árnyékirodalom tévedéseit. A szakmának írt könyv jól megválasztott hangsúlyai ugyanis nem biztos, hogy a laikus számára is ugyanazt az olvasatot jelentik, hiszen ez az olvasói réteg más kérdésekre keresi és várja a választ.

A történésztől általában ítéletet várnak, vagyis ő egy szakma autoritása. Vonyó azonban, teljes joggal, a héroszok és a sátánok konstruált világától elhatárolja magát, és Gömböst az *ember* kategóriájába helyezi vissza. Az értő kutató számára a könyv valóban kiegyensúlyozottságra törekszik, hiszen Gömböst a maga emberi mivoltában igyekszik bemutatni, a külső és belső korlátok és lehetőségek számba vételével. Ugyanakkor a szelektíven olvasó laikus sok olyan pozitívumot talál a könyvben, amelyeknek ellensúlyai véleményem szerint nem elég markánsak. Kritikai álláspontom egyik példaként szolgáljon e helyütt Gömbös antiszemitizmusa. Kétségtelen, hogy „Gömbös fajvédelme és antiszemitizmusa nem azonos a két világháború közötti magyarországi fajvédelemmel, illetve zsidóellenességgel, hanem csupán egyik változatát jelenti az ilyen tartalmú korabeli irányzatoknak” (142). „Jóllehet gyakran hangzottak el Gömbös szájából éles antiszemita kijelentések, sohasem kívánt fizikai erőszakot alkalmazni, szemben az ÉME radikálisaival, vagy az 1930–1940-es évek egyes nyilas mozgalmával.” (144.) A fizikai erőszak alkalmazásának kérdése a náci koncentrációs táborokhoz viszonyítva valóban az antiszemitizmus egyik „szelídebb” formájának tekinthető, de vajon lehet-e Auschwitz viszonyítási pont? Hadd érveljek e helyütt Pihurik Judit megállapításával, aki már több helyen kifejtette, hogy e kérdésben nem lehet Auschwitz a viszonyítási pont.⁸ Csakis az alkotmányos jogállamiságból

⁷ Vonyó József 1997: A Gömbös-kormány Nemzeti Munkaterve és a fajvédelem. In: Hanák Péter (főszerk.): *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, 409–428.

⁸ Pihurik Judit 2000: „Alázatosan jelentem, ez a 20-ik század”. Az antiszemitizmus a naplók és az emlékiratok tükrében (1938–1944). *Holocaust Füzetek* 14. 170–188; Pihurik Judit 2007:

indulhatunk ki, hiszen ahogy Bethlen István megfogalmazta, nem jogállam az, amely saját polgáraitól megadott jogot elvesz, és visszafelé halad.⁹ A másik érv, amely amellett szól, hogy a laikus olvasó számára a hangsúlyokat sokkal markánsabbá kellene tennünk, egy rövid szövegtani elemzés. Gyurgyák János könyvében¹⁰ számos idézetet találunk a magyar fajvédők tollából. Egy néhány soros idézetet emelek ki a *Magyar fajvédelmi útmutató*ból, amelyből a tartalomelemzés eszközével kigyűjtöttem a proposíciókat:

„Kikeresztelkedett és izraelita vallású zsidó között ebből a szempontból nincs különbség. Ne higgyünk a zsidók hazafiságában, beolvadásában sem. A cionista, a kommunista, a demokrata és az ún. asszimiláns zsidó egyaránt fajunk életére tör. Cáfoljuk és irtsuk az úgynevezett becsületes zsidóról szóló elméletet. A zsidósággal mint alattomos, tehát legveszedelmesebb ellenségünkkel örök harcban állunk; az ellenséget pedig nem szokás kímélni akkor sem, ha erkölcsi bizonyítványt mutat fel. Annál veszedelmesebb.”

(*Magyar fajvédelmi útmutató* 1923: 21.)

A proposíciók olyan állítások, amelyek a szövegben benne foglaltatnak. Ezek azért lényeges elemei egy ideológiai jellegű szövegnek, mert a politikai meggyőzés (az érzelmi hatás és a pszichológiai motiváció) rajtuk keresztül valósul meg. Íme, néhány fontosabb proposíció a teljesség igénye nélkül: a fajellenes (értsd: nemzetellenes) társadalmi csoportok (cionisták, kommunisták, demokraták és asszimiláns zsidók) *a faj életére törnek*; becsületes zsidó nincs; a zsidóság *a legveszedelmesebb ellenség*; a zsidósággal *örök harcban állunk*; a zsidókat *nem szabad kímélni*; az erkölcsös zsidó is *ellenség*. A kurzívan szedett tartalmak a lét- és identitásfenyegetettség állapotát tükrözik. A szöveg írója utasítást ad arra is, hogy a legveszedelmesebb ellenséget nem szabad kímélni. Vagyis a szöveg propozicionális tartalmában ott van a fizikai megsemmisítésre való utalás. Noha az idézett szöveg nem személyesen Gömböstől ered és a fajvédők ideológiája sem tekinthető igazán homogénnek, az útmutató egy csoportidentitást közvetítő forrás, amelyből jól kiolvashatók a saját és az idegen csoportokkal kapcsolatos diszpozíciók.

A fajvédelem mint mozgalom és ideológia az I. világháborút követő nagy nemzeti összeomlás termékeként jött létre.¹¹ Szociálpszichológiai szempontból egy kulturális trauma nyomait őrzi. Ennek a mozgalomnak, csakúgy mint számos más harcos nacionalista mozgalomnak lényegét jelenti a sebzett nemzeti identitás újraalkotása. E történet legfájdalmasabb része azonban az, hogy

Hungarian Soldiers and Jews on the Eastern Front, 1941–1943. *Yad Vashem Studies* 35. 2. 71–102.

⁹ Pihurik Judit az *Irodalmi Jelen* Márai-konferenciáján is e véleményének adott hangot: <http://www.irodalmijelen.hu/2014-jun-5-1528/megelestortenet-felelosseg-hallgatas#sthash.po4z57n3.dpuf> – Utolsó letöltés: 2015. február 15.

¹⁰ Gyurgyák János 2007: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Budapest.

¹¹ Gyurgyák 2007: 217.

egy trauma soha nem szűnik meg a veszteség tagadásával, sőt, hosszú távon egy közösség fejlődésének legnagyobb akadálya lehet.¹² A pszichológiai történelemkutatás épp attól más, mert a felszín alá hatolva, ugyanarra a kérdésre más választ kap a kutató, a történetnek egy másik olvasata válik hozzáférhetővé. Gömbös személyisége és politikai pályafutása ebben a kontextusban teljesen átalakul. Így már nem az a kérdés, hogy Gömbös a magyar nemzeti történelem „hérosa” vagy maga a „sátán”, hanem az, hogy milyen csoportidentitást testesít meg és ennek kontinuitása mit jelent a mi jelenünk számára. Ennek bővebb kifejtése azonban egy másik tanulmány témája lehet.

Más következtetésre juthatunk akkor is, ha megvizsgáljuk azt a kérdést, hogy Gömbös mintát másolt-e vagy magyar úton járt (247–263). Vonyó szerint, bár Hitler és Mussolini ideológiája sok hasonlóságot mutat a gömbösi radikalizmussal, az időbeli tényező azonban kizárja annak lehetőségét, hogy a magyar fajvédő másolta volna ezeket az eszméket, vagyis a gömbösi út sajátosan magyar. Szociálpszichológiai szempontból azonban a helyzet teljesen másként néz ki. A nemzeti alapon elképzelt homogén nagycsoportok vezetői olyan lojalitást vártak el az emberektől, amely az „én” elsőbbségének helyére a „mi”-t állította. A harcos nacionalizmus purifikációs logikájának talaján nemcsak a saját csoporthoz való feltétlen kötődést tartották fontosnak, hanem a más (idegen) csoportokkal szembeni kíméletlen eljárást is. Ebbe a csoportidentitásba olyannyira beépültek az ellenségképek és bűnbakok, hogy ezek nélkül valójában nem is működhetett volna. A negatív sztereotípiák mindig hasznosak ebből a szempontból, hiszen könnyen mobilizálhatók és könnyen mobilizálnak. Egy olyan negatív érzelmi mezőhöz kötődnek, amelynek magját a vélt vagy valós fenyegetettségre adott érzelmi reakció adja. Az ellenségképek összeállítása azonban többnyire a csoportok vezéreinek kedve szerint alakult. Gömbös esetében ez a rendszer nem kapott korlátlan hatalmat, ami nyilván történetének fonalát is másként alakította.

A GÖMBÖS-KÉP ÉS AZ UTÓKOR

De ki is volt Gömbös Gyula? Vonyó József szerint hivatásos katonából lett politikus, Horthy és Bethlen után a korszak harmadik legbefolyásosabb magyar személyisége, a nemzeti radikális irányzat vezetője, egy vezér, ám mindezek mögött egy ember, annak lehetőségeivel, érzéseivel, korlátaival és döntéseivel. Egy ember élete azonban soha nem ér véget saját határainál, hiszen ezer szálon kapcsolódik korának szűkebb és tágabb társadalmi köreihez, és persze a mi jelenünkhöz is. Ha Gömbös Gyula ma érdekli a laikus olvasót, akkor az csakis azért lehetséges, mert olyan kérdések foglalkoztatják, amelyek Gömbös korában is aktuálisak voltak. A könyv lapjairól egyértelműen kiderül, hogy az egykori fajvédő politikus

¹² A témáról bővebben Mitscherlich, Alexander – Mitscherlich, Margarete 2014: *A gyászolásra képtelenül*. Budapest; Kiss Zsuzsanna 2015: El nem sírt könnyei(n)k. *BUKSZ* (26.) 1. (megjelenés alatt).

életét holografikus mezőként hatotta át a magyar nemzeti identitás sorskérdése. „Kortársai közül sokan a legtehetségesebb politikusok között tartották számon, [...] benne látták a háborús vereség és a trianoni trauma okozta gazdasági, politikai, társadalmi nehézségek potenciális felszámolóját, a magyarság mindezekből fakadó lelki válságának megszüntetőjét” (15). Noha Gömbös e várakozásokat valójában soha nem tudta beteljesíteni, a nemzet nagy problémáira sokaknak markáns (sőt inkább radikális) megoldásokat kínált. Ha ezekre manapság igény van, annak egyik lehetséges oka, hogy a társadalom egyes csoportjai szerint máig nem oldódtak meg azok az identitás- és sorskérdések, amelyek Gömbös korának társadalmát foglalkoztatták. Ezeknek történészként teret és figyelmet kell szentelnünk. Vonyó József könyve már egy fontos lépés ezen az úton.

Agora (Kiss) Zsuzsanna